

Особистісні екосенси підлітків, які виховуються в навчальних закладах різного типу

Статтю присвячено вивченню екологічної свідомості в підлітків-сиріт, які навчаються в школах-інтернатах та підлітків з повних сімей. Здійснено аналіз домінуючих цінностей підлітків та екоціннісних диспозицій. Висвітлено результати емпіричного дослідження даної проблеми.

Ключові слова: *екологічна свідомість, екопсихологічні диспозиції, екологічні цінності, соціальні цінності, моральні цінності.*

The article is devoted to the study of environmental consciousness of teenage orphans who are studying at boarding schools and adolescents from complete families. It is analyzed dominant values of adolescents and environmental dispositions. The article covers results of empirical studies of this problem.

Key words: *ecological consciousness, ecological dispositions, ecological values, social values, moral values.*

Постановка проблеми. Взаємодія природи і суспільства в ХХ—ХХІ ст. набула планетарних масштабів. Це означає, що вже практично не залишилося такої частки нашої планети, де б не відчувались антропогенні впливи. Причому негативні для природи і людини наслідки цих впливів позначаються в наш час. Саме це змусило людство визнати існування екологічних проблем сучасності. Особливості людської діяльності породжують сучасну кризу у взаємовідносинах суспільства та природи і вона ж являється головною передумовою для уникнення глобальної екологічної катастрофи. Людська діяльність має свідомий, доцільний характер і її особливості, значимою мірою, зумовлені специфічними рисами свідомості. Важливою умовою розвитку свідомості виступає процес виховання, в результаті якого формуються погляди, переконання, ідеали, цінності,

навички і еталони поведінки, які в подальшому будуть визначати поведінку людини і її відношення до навколишнього світу і самої себе.

В зв'язку з цим, особливий інтерес викликає розвиток екологічної свідомості та спрямованість дій і вчинків у ставленні до природи дітей, які позбавлені родинного піклування і виховуються в закладах інтернатного типу. Умови виховання і проживання в сирітських установах мають суттєвий вплив на розвиток особистості дитини. Що, значною мірою, визначає розвиток ціннісних орієнтацій, побудову власного ставлення до навколишньої дійсності та пізнання самої себе як елемента екологічної системи.

Тому, метою статті є дослідження особливостей розвитку екологічної свідомості підлітків, які виховуються в умовах школи-інтернату.

Зазвичай під екологічною свідомістю розуміють певне психічне утворення (частину свідомості), пов'язану з відношенням «Людина – Природа».

С.Д. Дерябо та В.А. Ясвін [1] під екологічною свідомістю розуміють сукупність психологічних уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв'язки в системі «людина-природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею.

На думку українського екопсихолога В.О. Скребця [5] «екологічна свідомість – це рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексія місця і ролі людини у біологічному, фізичному, хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом». Вчений говорить, що екологічній свідомості притаманні всі ознаки усвідомленої діяльності людини взагалі з тією лише відмінністю, що ініційована вона екологічним сенсом. Інакше кажучи, екологічна свідомість – це є просто людська свідомість ціннісно спрямована екологічним змістом, який суб'єктивно відчувається, своєрідно переживається.

В.О.Скребець [5] виокремлює індивідуальну та суспільну екологічну свідомість. Індивідуальна екологічна свідомість зумовлена зовнішніми щодо себе й незалежними від неї екологічними чинниками, суб'єктивно переломленими крізь призму внутрішнього духовного світу людини. До неї належать всі суб'єктивні цінності, особистісні сенси, домінуючі установки, персональні бажання і прагнення, вся різноманітність психічних процесів, особистісних якостей властивостей і станів, що стосуються екологічної дійсності. Суспільна екологічна свідомість виявляється у більш узагальнених судженнях, ідеях, уявленнях і стереотипах, які відображають ставлення великих соціальних груп або суспільств у цілому до явищ і проблем екології.

Таким чином, екологічна свідомість постає як сукупність чуттєвих та уявних образів, безпосередньо відтворюваних та мисленнево породжуваних суб'єктивно значущих переживань щодо категорій та явищ екологічної дійсності. Такі уявлення безпосередньо наповнюють індивідуальний та суспільний екологічний досвід і детермінують екологічну практику.

Становлення екологічної свідомості відбувається двома шляхами: стихійним і свідомим, або за допомогою цілеспрямованого виховання й освіти, які впливають на свідомість і культуру людини як єдиний цілісний процес. Провідним компонентом такого цілісного системного утворення, як екологічна свідомість, правомірно вважати екологічні цінності. Екологічна цінність у своїй суті містить риси й особливості, властиві будь-якій особистості. Цінність - це вираження дієво-зацікавленого відношення людей до явищ дійсності. Цінності є історично конкретними, вони залежать від конкретного суб'єкта (від ставлення індивіда до людства), його потреб і оцінки окремої ситуації. Екологічні цінності, перебуваючи в певній ієрархії, постійно коригуються конкретною ситуацією та екологічною потребою певного суб'єкта і станом природи.

Досліджуючи екологічні цінності та екологічні ціннісні орієнтації у соціально-філософському руслі В. Абрамов виділяє в них три підсистеми:

цінності життя та його сенсу, моральні цінності й індивідуально-соціальні цінності, що відображають структуру людської діяльності, специфічний спосіб людського існування. Екологічні цінності вчений включив до емпіричного переліку видів цінностей, які є елементами індивідуально-соціальних цінностей. Серед екологічних цінностей філософ передусім називає цінності самозбереження (життя, здоров'я). Їх доповнюють цінності споживання – конкретно-історичні уявлення про те, що і як має споживати людина. Ще одну групу складають природні цінності – природні матеріали, речовини з певними властивостями, які виконують різноманітні функції в процесі виробництва чи безпосереднього споживання людиною. Науковець також привертає увагу до того, що природне середовище проживання являє собою не лише матеріальні умови людської життєдіяльності, воно містить певні естетичні й моральні цінності [2, с.53;].

По мірі сформованості екологічних цінностей та на основі екологічного мислення і свідомості формується екологічна культура, яка передбачає глибокі знання про навколишнє середовище (природне і соціальне), екологічний стиль мислення і відповідальне ставлення до природи та власного життя, збереження здоров'я, вміння вирішувати екологічні проблеми, безпосередньо приймати участь у природоохоронній діяльності.

Сенситивним віковим періодом для становлення екологічної свідомості вважаємо підлітковий період, оскільки він є одним з найважливіших етапів життя людини. У підлітковому віці багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Розвиток ціннісних уподобань підлітків характеризується їх ускладненням, демократичністю, зростанням особистісної значущості й незалежності. Зміст їх безперервно змінюється й залежить від засвоєння підлітками зразків поведінки у процесі реальних морально-екологічних учинків у значущому для них соціальному оточенні. Саме у цьому віці на основі якісно нового характеру структури й складу діяльності у підлітків розвивається свідомо поведінка. Формування

свідомості, у тому числі екологічної, значною мірою залежить від того, які цінності реалізуються у діловому спілкуванні підлітків, якими мотивами воно спонукається. Чим більше власні екологічні цінності підлітка збігаються з екологічними цінностями суспільства, тим більшою мірою він переймає їх і реалізує в своїй поведінці.

Психологічними механізмами процесу становлення особистості взагалі та екологічної свідомості підлітка зокрема стає саморефлексія та саморегуляція. Саморефлексія у цьому віці приводить до переосмислення особистісних змістів, які відображають нові ціннісні знання підлітка про самого себе. Саморегуляція екологічної свідомості підлітка виступає як його здатність доволно, за внутрішніми спонуками керувати власними діями й вчинками згідно з прийнятими загальнолюдськими екологічними цінностями, вміння враховувати почуття та інтереси інших людей і орієнтуватись на них у своїй поведінці. Ситуація, в якій підліток узяв участь, психологічно більш важлива, аніж та, яку він спостерігав зі сторони чи про яку він дізнався від інших [3].

Тому важливим для нас є дослідження розвитку екологічних цінностей, які є умовою розвитку екологічної свідомості та вивчення спрямованості дій та вчинків у відношенні до природи підлітків, які проживають в сім'ях та сирітських установах і піддаються різним виховним впливам.

Методика та організація дослідження. Відповідно до сформульованої мети дослідження ми використали тест «Екоціннісних диспозицій» В.О. Скребця [5]. Вибірку дослідження склали підлітки шкіл-інтернатів та масової загальноосвітньої школи. Загальна кількість респондентів, що взяла участь у дослідженні складає 100 осіб, вік респондентів від 13-15 років, 56% дівчат та 44% хлопців. З них підлітків-сиріт (ГПШ – група підлітків-інтернату) - 25 осіб з Городнянської загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та 30 підлітків з Краснохутірської загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт Чернігівської області, 45 підлітків (ГПШ – група підлітків

школи) з Новгород-Сіверської загальноосвітньої школи №2 Чернігівської області.

Отримані результати та їх аналіз. В результаті дослідження домінуючих цінностей за методикою «ТЕД» В.О. Скребця були отримані наступні результати.

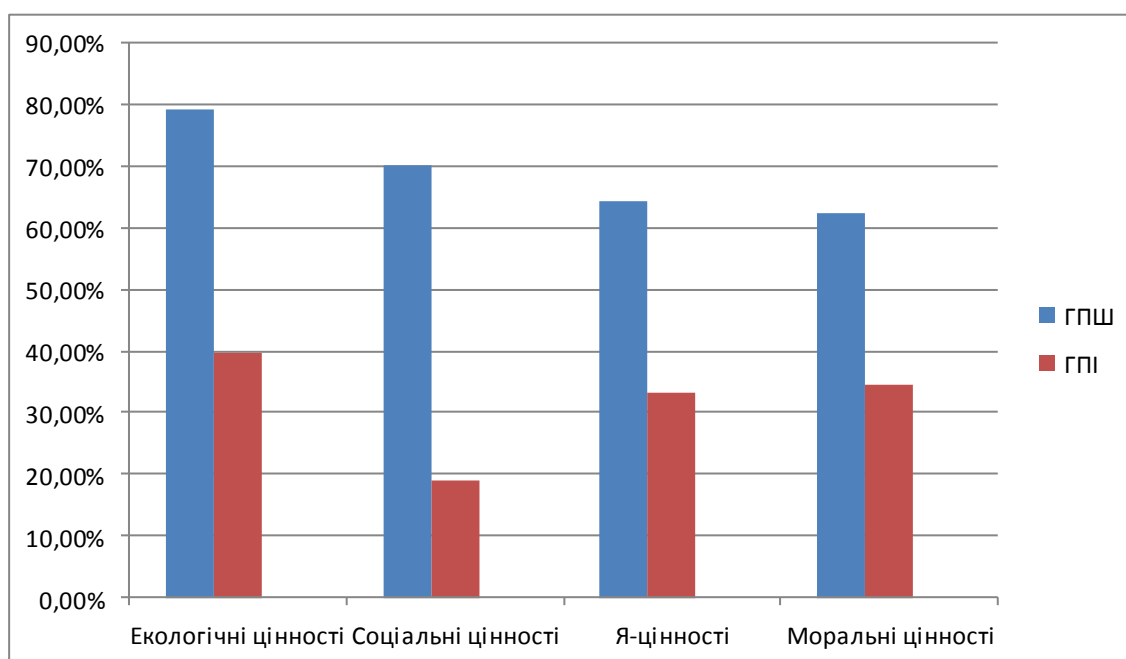

Рис.1. Відсоткове співвідношення показників цінностей ГПШ та ГП.

При порівнянні середньоарифметичних даних двох груп вибірок ГПШ та ГП за t-критерієм Стюдента були виявлені статистично достовірні відмінності за такими шкалами: екологічні цінності ($p=0,01$); соціальні цінності ($p=0,01$); моральні цінності ($p=0,01$), Я-цінності ($p=0,01$).

Домінуючою категорією цінностей для дітей-сиріт є екологічні цінності (39,6%), в порівнянні з ГПШ (79,3%) значимість її є нижчою. Підлітки з ГПШ виявляють бережливе ставлення до природи, проявляють повагу, співчуття до неї та розумно ставляться до природних ресурсів, що свідчить про високий рівень екологічної культури. Натомість рівень екологічних цінностей у учнів ГП свідчить про не сформованість даної цінності і

низький рівень екологічної культури, відсутність бережливого ставлення до природи та до себе як елемента екологічної системи.

Другою за значимістю для ГПШ є категорія моральних цінностей (34,5%). Вихованці школи-інтернату обізнані з моральними нормами та принципами і розуміють, що їх необхідно дотримуватись, оскільки часто чують про це від працівників школи-інтернату. Тому дана категорія для них є значимою, хоча і не завжди в своїх діях та вчинках керуються моральними нормами. В ГПШ моральні цінності становлять (62,4%), що свідчить про те, що ці учні керуються тими нормами і поглядами, що прийняті в суспільстві, вони можуть провести чітку межу між добром та злом, совістю та безчестю, соціальною та асоціальною поведінкою, в них сформовані поняття, гідності, поваги та ін. Моральні цінності більш виражені проявляються у підлітків з повних сімей.

На третьому місці у ГПШ Я-цінності (33,3%), натомість у ГПШ ця категорія становить (64,5%). Такі показники на нашу думку зумовлені перш за все самооцінкою особистості, та значимістю власної особистості. Діти, які виховуються в повноцінних сім'ях позитивно відносяться до себе, цінують себе, самостійні, впевнені, активно досягають поставленої мети, здатні брати відповідальність за свою долю. Вихованці з інтернатних установ, які тривалий час перебувають в сирітських закладах втрачають власну цінність та унікальність. Це пов'язано з умовами виховання та специфікою побудови стосунків з дорослими. Тому для дітей інтернатних закладів характерно не акцентувати увагу на власних потребах і бажаннях в результаті чого втрачається цінність власної особистості і цінності власного «Я».

Найменшою за значимістю для ГПШ є категорія соціальних цінностей (18,9%). Такі показники можуть бути пов'язаними з соціальною обмеженістю дітей-сиріт, відсутністю інформації стосовно фактів і подій за межами закладу, зневіра у власній цінності і значимості, що вони можуть впливати на суспільні процеси. Для ГПШ соціальні цінності складають (70,2%), що є

наслідком більш широкої залученості підлітків з сімей до різних соціальних угруповань, тому їм не байдужі соціальні проблеми.

З метою вивчення спрямованості дій та вчинків в відношенні до довкілля ми дослідили індекси кількісного вияву екопсихологічних диспозицій у підлітків ГПІ та ГПШ. В результаті проведеного дослідження ми отримали наступні результати.

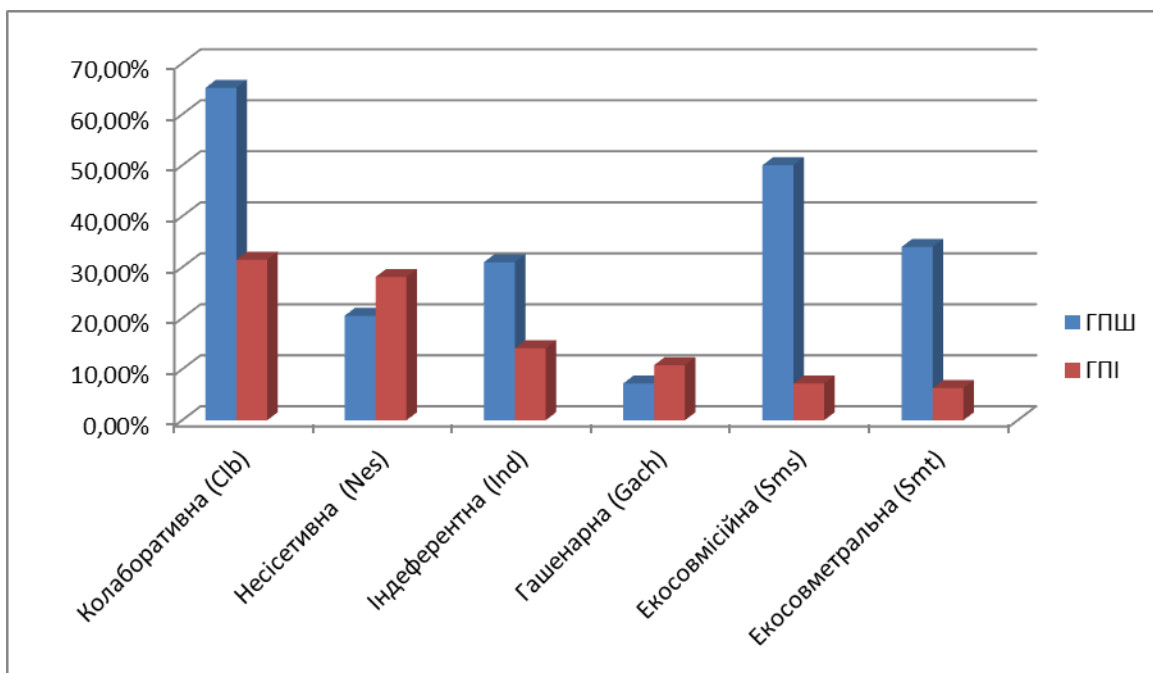

Рис 2. Відсоткове співвідношення показників екопсихологічних диспозицій

Порівнявши середньоарифметичні дані двох груп вибірок за t-критерієм Стьюдента ми виявили статистично значимі відмінності за такими шкалами: колаборативна екодиспозиція ($p=0,01$), несісетивна екодиспозиція ($p=0,01$), індеферентна ($p=0,01$), совмісійна екодиспозиція ($p=0,01$), совметральна ($p=0,01$) та гашенарна екодиспозиція ($p=0,01$).

В основі колаборативної екодиспозиції є розуміння активного ества і живої сутності природи. Вона сприяє відновленню порушених екодиспропорцій, стриманню антропогенного тиску на природу, забезпеченню природного балансу і гармонії. Цією екодиспозицією людина

оптимально врегульовує власні стосунки з довкіллям. У ГПІ спрямованість дій і вчинків у відношенні до природи по даній категорії становить (31,5%), що свідчить про незначну кількість респондентів, яка проявляє у ставленні до природи розумне використання природних ресурсів та бережливе ставлення до навколишнього. Натомість в учнів ГПШ колаборативна екодиспозиція становить (65,2%), що в два рази вище ніж в ГПІ. Підлітки з повних сімей оптимально врегульовують взаємостосунки з довкіллям в основу якого покладено співробітництво і розумне використання природних ресурсів. Для підлітків ГПІ ця категорія домінує, хоча і є значно нижчою ніж у ГПШ.

Другою за значимістю категорією для ГПІ є несісетивна екодиспозиція – це така стратегія людського поводження з природним середовищем, відповідно до якої природа є комора, а людина в ній господарює. У ГПІ ця категорія становить (28,1%), для ГПШ ця категорія знаходиться на п'ятому місці і складає (20,5%). Характерним є для даної диспозиції прояв споживацького ставлення до природи та привласнення всіх благ природи. Що для дітей закладів інтернатного типу є досить типовим в більшості ситуацій. Тривале перебування в сирітських установах сприяє формуванню споживацького способу життя.

Індеферентна екодиспозиція на третьому місці по значимості для ГПІ становить (14,1%). Для даної категорії характерно, що людина ніби не помічає, що є природа зі своїми законами та особливостям. У ГПШ ця категорія знаходиться на четвертому місці і становить (31%). Спрямованість дій та вчинків при індеферентній екодиспозиції проявляється в байдужому та відстороненому ставленні до природи.

Для гашенарної екодиспозиції характерним є підсвідома схильність наносити шкоду тим чи іншим природним об'єктам (руйнування для забави або псування від нудьги). У ГПІ ця екодиспозиція становить (10,8%), що свідчить про схильність до насилля над природою. Для ГПШ ця категорія

становить (7,2%) і займає шосту позицію. Тобто найменша кількість підлітків обирають такий спосіб взаємодії з довкіллям.

Екосовмісійна диспозиція у ГПІ знаходиться на п'ятому місці і складає (7,2%) і свідчить про підпорядкованість силам природи. Коли природа нагадує про свою велич і силу, людина згасає у своїй зухвалості і проявляє покірність, шукає в ній захисту, просить милосердя. У ГПШ ця категорія по значимості знаходиться на другому місці (50,3%) і свідчить про покірне сприймання виявлення будь-яких природніх законів, систем та циклів.

Екосовметральна диспозиція знаходиться на шостому місці у ГПІ і складає (6,3%), що свідчить про допустиму стратегію обґрунтовано приборкувати природні системи для задоволення своїх інтересів. Для ГПШ ця категорія складає (31,4%) і стоїть на третьому місці, вказує на схильність підкоряти природу згідно своїм цілям, інтересам, потребам. Як правило, совметральне ставлення до природи спонукається та обумовлюється розсудливими та зрозумілими намірами.

Відмінності в цінностях та в спрямованості дій та вчинків підлітків обох груп можуть бути пояснені принципово відмінними умовами проживання та виховання. Для підлітків, які виховуються в закладі інтернатного типу характерними є труднощі у взаєминах з оточуючими людьми, низька соціальна адаптація, відсутність готовності вихованців до самостійного життя, поверховість почуттів, споживацький спосіб життя, втрата цінності власного «Я», що безпосередньо має вплив на формування ціннісних орієнтації, поглядів, ставлення до самих себе та відносинах в системі «людина-природа».

Висновки:

1. Провідним компонентом екологічної свідомості правомірно вважати екологічні цінності. Цінність – це вираження дієво-зацікавленого відношення людей до явищ дійсності. Екологічні цінності, перебуваючи в

певній ієрархії, постійно коригуються конкретною ситуацією, конкретною екологічною потребою певного суб'єкта і станом природи.

2. Підлітковий вік вважається найбільш сприятливим періодом в розвитку екологічної свідомості та екологічних цінностей. Розвиток ціннісних уподобань підлітків характеризується їх ускладненням, демократичністю, зростанням особистісної значущості й незалежності. Зміст їх безперервно змінюється й залежить від засвоєння підлітками зразків поведінки у процесі реальних морально-екологічних учинків у значущому для них соціальному оточенні.
3. У підлітків школи-інтернату низький рівень розвитку екологічної свідомості та екологічних цінностей. Вони менше приділяють уваги збереженню довкілля та проявляють пасивність по відношенню до екологічних проблем. Гармонійного ототожнення себе з природою у дітей-сиріт не відбувається. Така поведінка обумовлена втратою довіри до навколишнього світу внаслідок розриву взаємозв'язку з значимими дорослими та обмеженням досвіду взаємодії з соціальним оточенням. Підлітки з повних сімей мають вищий рівень розвитку екологічних цінностей та екологічної свідомості. Проявляють особистісну зацікавленість у збереженні та розвитку довкілля, поглиблені в екологічні проблеми, занепокоєні з питань екології.
4. В підлітків інтернатних закладів, домінуючими категоріями, які визначають спрямованість дій та вчинків у відношенні довкілля є: колаборативна, несісетивна, індеферентна та гашенарна екологічні диспозиції. Це є свідченням того, що в незначній кількості підлітків інтернатних закладів прослідковується в відношення до природи співробітництво та співпраця. В більшості підлітків у ставленні до природи прослідковується споживацьке відношення, підкорення природи згідно своїх цілей та інтересів, нанесення шкоди природним об'єктам та

байдужість. Для підлітків із сімей домінуючими є колаборативна, екосовмісйна, екосовметральна та індеферентна екологічні диспозиції.

У спрямованості дій та вчинків простежується розуміння активного ества та живої сутності природи, вони покiрно приймають будь-які природні закони, не проявляють схильність до нанесення шкоди природі та не розглядають природні ресурси, як ті що можна використовувати лише у своїх цілях, а вбачають в ній джерело естетичної краси, від якого можна отримувати задоволення.

Література:

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс,1996. – 480с.
2. Копилець Є. До використання поняття „екологічні цінності” в теорії екологічного виховання / Є. Копилець // Гуманізація навчально – виховного процесу: [зб. наук. пр.]. – Вип. ХІІ / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов’янськ: СДПУ, 2008.
3. Крутецький В.А. Психология // Учеб. пособие для учащ. пед. училищ. – М.: Просвещение, 1980. – Т.2. –414 с.
4. Скребець В.О.Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. – К.:Вид. дім «Слово»,2004 - 440с.
5. Скребець В.О.Екологічна психологія: Навч. посібник. – К.:МАУП, 1998. –144с.

Пушкар Вікторія Анатоліївна,

доцент, кандидат психологічних наук

кафедри екологічної психології та психічного здоров’я

Чернігівський національний педагогічний університет

